

Denne søgbare PDF-fil er downloadet fra min personlige hjemmeside www.ronlev.dk.

Det er tilladt at dele PDF-filen med andre, da der ikke er ophavsret til titlen.

Besøg www.ronlev.dk. Måske er der andre af mine flere tusinde artikler og scannede bøger, der har interesse.

Mange venlige hilsener

Claus Rønlev

SAMLINGER

TIL

JYDSK HISTORIE OG TOPOGRAFI

UDGIVNE AF

DET JYDSKE HISTORISK-TOPOGRAFISKE SELSKAB.

~~~~~  
3. RÆKKE. I. BIND.  
~~~~~

REDIGERET AF

CHR. VILLADS CHRISTENSEN,
SELSKABETS SEKRETÆR.

KØBENHAVN.

I KOMMISSION HOS RUD. KLEINS EFTERFØLGER (TH. SØRENSEN).

TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE

1896--98.

Bidrag til
Bryrup Mølles og Nørre-Mølles
Topografi og Historie.

Af
Oberstlieutenant Emil Fischer.

Bryrup Mølle og Nørre-Mølle, der begge havde deres Blomstringstid i den første Halvdel af forrige Hundredaar, da de vare Stedet for en betydelig Fabriksvirksomhed, den største, maaske den første, i sit Slags her i Landet, laa omtrent $3\frac{1}{4}$ Mil Vest for Skanderborg og $2\frac{1}{4}$ Mil Syd for Silkeborg i Bryrup Sogn i en skovrig, bakket, ejendommelig skøn Egn, begge paa Sognets Nordgrænse ved et Aaløb, der nu fører Navn af Salten Aa.

Bryrup Mølle nævnes allerede 1595 i en kongelig Skrivelse, dateret Aarhus den 27. August.¹⁾ Matriklen af 1662 nævner dem begge, Bryrup Mølle og Nørmølle. Navnet paa den sidste, der baade i Kirkebogen for Bryrup Sogn og andre ældre Dokumenter ogsaa betegnes Nørremølle, kan forklares deraf, at den er bygget senere end Bryrup Mølle og, for at skelnes fra denne, der ligger Sydøst for den, er kaldet Nørre-Mølle, eller sam-

¹⁾ Jydske Registre 1588—96, f. 398 (Rigsarkivet).

mentrukket, Nørmølle. Afstanden mellem de to Møller har kun været ringe, da den i en Ansøgning fra en senere Ejer af begge Møllerne, Caspar Lohmann, til Kong Christian VII i Aaret 1775 betegnes som et Bøsseskuds Afstand.¹⁾ hvorved man den Gang forstod i det højeste 3—400 Alen. Dette bekræftes ogsaa ved en Udtalelse af Geheimeraad og Amtmand von Woyda i Skanderborg i hans Erklæring om et Andragende fra samme Caspar Lohmann til Rentekammeret ligeledes af 1775, idet von Woyda siger om Nørre-Mølle, at den »ligger tæt ved Bryrup Mølle.«

Da Aaløbets Retning mellem de to Møller i Hovedsagen er fra Sydøst til Nordvest, laa altsaa Bryrup Mølle med Hensyn til Aaens Fald »ovenfor« Nørre-Mølle. Og saaledes betegnes ogsaa dens Sted i en Skrivelse af 1711 fra Palle Møller, en Mand der spiller Hovedrollen i Møllernes Historie, til hans Naboerske, Enken Maren Dynisdaatter, idet han siger om det til Bryrup Mølle hørende Vaaningshus med tilhørende Grund, at det er Nørre Møllens Grund »ovenfor beliggende«²⁾ Samme Skrivelse giver tillige nærmere Oplysning om Bryrup Møllens Plads, idet der siges, at en Del af Maren Dynisdaatters Eng og Ejendom grænser lige op til Palle Møllers Ejendom og er beliggende langs med Aaen paa den søndre Side. Det ses altsaa heraf, at den til Bryrup Mølle hørende Jordlod har ligget Syd for Aaen. Dette bekræftes desuden af en Skrivelse fra ovennævnte Palle Møller til Christian Fischer, Ejeren af Silkeborg Slot og Gods, og ligeledes fra 1711, af hvilken det fremgaar, at der paa den nordre Side af Aaen lige ved Møllen fandtes en Sandbakke, som tilhørte Christian

¹⁾ Journal Litr. E for Jydske Stifters Kontor Nr. 714 (Rigsark.).

²⁾ Bilag til Politi- og Kommercekollegiets Skrivelse af ²³/₁₁ 1715 (Rigsark.).

Fischer.¹⁾ Disse Oplysninger i de to nævnte Skrivelser passe til den ovenfor omtalte Afstand af nogle Hundrede Alen imellem Møllerne og tilstede en temmelig nøjagtig Bestemmelse af den forsvundne Bryrup Mølles Beliggenhed paa selve Stedet og de nuværende Kort, da man véd, at Nørremølle er den nuværende Kathrinedals Mølle.

Oprindelig var saavel Bryrup Mølle som Nørre-Mølle Kornmøller. Dette ses for den førstes Vedkommende allerede af den ovenfor nævnte Skrivelse af 1595, idet »Peter Holst, boende udi Bryrup Mølle, forskaanes for denne ene Gang og udi dette Aar for fire Ørthe Mel, han til Afgift af fornævnte Mølle til Kronen skulde udgive.« Matriklen af 1688, der saa vel som den af 1662 omhandler begge Møllerne, angiver Hartkornet af Maleværket og Jorden hver for sig ved Bryrup Mølle og Mølleskylden og Jordens Hartkorn ligeledes hver for sig ved Nørremølle. Det fremgaar altsaa tydelig nok heraf, at de dengang var Kornmøller. I Extrakt Jordebøgerne af 1714 og 1717 over alt Hartkornet i Skanderborg og Aakjær Amter er ogsaa Hartkornet for Nørre-Mølle angivet under Rubriken Mølleskyld. Bryrup Mølle nævnes derimod ikke i nogen af dem. Den er nemlig i Tiden imellem 1688 og 1711 nedlagt som Mølle og Dæmningen sløjftet; kun Vaaningshuset stod tilbage som Minde om Fortiden. Herom indeholde de to ovenfor nævnte Breve af 1711 fra Palle Møller til hans to Naboer, Maren Dynisdaatter og Christian Fischer de sikreste Vidnesbyrd. I det første minder Palle Møller om, at »paa og ved samme Møllehus« (d. e. den afbrudte Mølles Vaaningshus) »i forrige Tider haver standen en Kornmølle,« hvilket Maren Dynisdaatter i sit Svar

1) Anf. Skr. af 23/11 1715.

bekræfter, idet hun indrømmer, »at paa indmeldte Sted efter gamle Folks Beretning skal have vaaren og standen en Kornmølle.« Dette Svar har forsaavidt større Værd end selve Palle Møllers Brev, at det gør hans Paastand vidnefast, hvortil den maaske kunde siges at trænge, da den, som senere vil blive klart, fremsættes i bestemt Øjemed til Gunst for ham selv. Naar Svaret henviser til og støtter sig paa gamle Folks Udsagn, maa Udtrykket ikke tages aldeles bogstaveligt; thi fra 1711 og tilbage til 1688 er der kun 23 Aar, et Tidsrum, som ogsaa yngre Folks Erindring kan overspænde; men det viser i alt Fald, at Nedlæggelsen og Afbrydelsen kan lægges noget nær opad 1688. I det andet af de ovenfor nævnte Breve fra Palle Møller af 1711 findes ikke alene gentaget, at Bryrup Mølle var en Kornmølle, der havde staaet dér, hvor Møllehusets Grund endnu fandtes; men der tales tillige, og dette har større Interesse, om at Palle Møller for at gøre Brug af Vandkraften maa opføre en Dæmning ved samme Møllehus, hvilket jo vilde have været overflødigt, hvis Bryrup Møllens gamle Dæmning havde staaet der. At den dengang, 1711, var nedbrudt er altsaa hermed godtgjort.

De gamle Dokumenter give ret fuldstændige Oplysninger om Ejendomsforholdene ved de to Møller; det er vel derfor Umagen værd at medtage dem af disse, der yde Bidrag til Møllernes Historie. Man faar at se dem i meget forskellige Hænder, og hvor stor Indflydelse denne Omstændighed har haft paa deres i Tidernes Løb hyppig skiftende Brug, Udseende og Trivsel. Snart bestaa de enkeltvis, snart begge paa en Gang, som vi allerede ovenfor har Exempel paa. Stundom føre de en lille Møllebedrifts beskedne Tilværelse, neppe i Stand til at brødføde deres Brugere, og saa hæve de sig gennem et halvt Hundredaar op til Fabriker, der fremkalde

en By omkring sig, for saa i det næste halve Hundredaar at forberede sig til atter at vende tilbage til Kornmaling, den ældste endog til rent at forsvinde, som den en Gang før har prøvet. Matriklen af 1662, der ligesom de følgende Matrikler nævner baade Ejer og Bruger af de forskellige Ejendomme, anfører ved Bryrup Mølle kun ét Navn, nemlig Peder Torbensen, der altsaa maa tages baade for Ejer og Bruger. Det samme er Tilfældet med Nørre-Mølle, der maa antages baade at ejes og drives af den Jens Nielsen, hvis Navn figurerer alene ligesom hans samtidiges, Peder Torbensen, paa Bryrup Mølle. Men 26 Aar senere angives i Matriklen af 1688 Skanderborg som Ejer af Bryrup Mølle. Nu hedder det i samme Matrikel om en Gaard i Velling By, der ogsaa ligger i Bryrup Sogn, at den ejes af Skanderborg Slot; men her ved Bryrup Mølle er det ikke tilføjet, om det er Slottet eller en anden Institution (Hospital f. Eks.), eller selve Byen, der ejer Møllen. Der staar kun tilføjet Peder Nielsen som den, der driver Møllen og Jorden. Om Nørre-Mølle faar man den Oplysning, at den »er afbrændt og øde.« Dette er altsaa sket i Mellemtiden siden 1662, og den henligger ubenyttet, men dog ventende paa Genopførelse, hvilket man kan se deraf, at den er ansat i Mølleskyld, og hvad der ogsaa vilde være rimeligt af den Grund, at den ikke er i private Hænder, men hører til Aars Kapitel. Som Bruger af Jorden nævnes Niels Pedersen, der svarer en ubetydelig Skat af Jordlodden. Kapitlet finder imidlertid ikke sin Regning ved at genopbygge Møllen, hvilket jo maatte ske paa Kapitlets egen Bekostning. Det foretrækker at afhænde, hvad Ilden havde skaanet, tilligemed Jordlodden, og finder en Køber i Peter Vilhelm Høvinghof, Søn af Mølleren Jørgen Høvinghof i Harlev Mølle (1½ Mil Nord for Skanderborg). At Afhændelsen er sket før

1703, kan man se af Bryrup Sogns ældre Kirkebog, der viser, at han 8. Søndag efter Trinitatis har Barn i Kirke, og betegner ham som Peter Vilhelm af Nørmølle, hvilket der i Bogen er den almindelige Form for Angivelsen af en Selvejer paa en Ejendom eller en Overordnet ved et Næringsbrug. Som Møller af Faget véd han ikke alene, at Levningerne af Nørre-Mølle er et Aktiv, hvoraf der kan bringes noget ud — Mølleskylden for den afbrændte Mølle var i 1688 sat dobbelt saa højt som Afgiften af Bryrup Mølle — han indser ogsaa, at Betingelsen for at sikre sig Fordelen ved at begynde Driften paany er den ubetingede Ret til Vandkraften, og forsømmer derfor ikke at erhverve sig Skøde paa hele Aaens Vandkraft. At han har faaet et saadant Skøde viser sig i en kongelig Skrivelse, der vil blive omtalt i det følgende, og hvori der staar »den Peter Vilhelm Høvinghof allernaadigst tilskjødte Nørmøllestrøm.« At han straks er skredet til at opbygge Møllen og genoptage Driften er vel utvivlsomt, eftersom Bryrup Sogns ældre Kirkebog viser, at han har bosat sig paa Stedet; han har Barn til Daab 1703, 1706, 1707 og fremdeles. Hans Greb paa at udnytte det erhvervede viser sig yderligere ved den Anvendelse, han gør af Jordlodden. Den er for lille til at drives som Jord. Han forstaar at sætte ogsaa den i Forbindelse med Vandkraften og finder en Lejer til den i en meget virksom og økonomisk velfunderet Mand — den ovenfor gentagne Gange nævnte Palle Møller, Skaberen af Nørmøllens og Bryrup Møllens Blomstringsperiode og deres Virksomhedsliv igennem mere end et halvt Hundredaar. Palle Møller var Sjælen i dette Liv; og de to Møllers Historie i forrige Hundredaar kan derfor ikke fortælles og forstaas, uden at hans Livs Tildragelser og Fremstillingen af hans Personlighed, saavidt de foreliggende Kilder strække, tages med.

Palle Møller er, som man kan se af Bryrup Sogns ældre Kirkebog, der angiver hans Dødsaar og Alder, født 1677. Hans fulde Navn var i Følge Giessings »Jubellærere«¹⁾ Palle Møller Lasson: hvem hans Forældre har været, meddeler Giessing ikke; han siger kun, at han var nær beslægtet med Justitiarius Peder Lasson, at han var gift med Ide Nicolsdatter Seidelin, og at han havde to Brødre Christian Lasson og Peter Lasson, der begge døde som voxne, men i en temmelig ung Alder. Det er rimeligt, at Palle Møllers Fader er død tidligt og har efterladt sig en Del Formue; thi allerede 1702, da Palle Møller altsaa lige har naaet Myndighedsalderen, finder man i »Copi-Bog over Udfærdigede Kongelige Skøder,«²⁾ at han i Forening med Ulrich Christian Skandorf, der var bosiddende i Skanderborg, købte en Del Huse m. m., som Kongen lod sælge ved offentlig Auktion paa Skanderborg Amtsstue, og at Ulrich Christian Skandorf igen afstod de 3 Huse, som var ham tilslaaede paa denne Auction, til Palle Møller. Disse 3 Huse laa i Vor Herred i Hylke Sogn omtrent $\frac{1}{2}$ Mil Syd for Skanderborg. Hvad Palle Møller har villet med disse Huse, ikke alene dem, han køber som sin Part, men ogsaa dem, han afkøber sin Medinteressent, kan naturligvis ikke afgøres. Umuligt er det jo ikke, at han allerede den Gang kan have omgaaedes med Tanken om at grundlægge en Fabrikvirksomhed, hvortil Husene med deres Jordtilliggende kunde knyttes som Arbejderboliger. I Hylke Sogn er der Vandløb, og i Hylke By Mølle. Muligvis er dette Køb det indledende Skridt, der har ført maaske endog allerede den Gang til et Forsøg paa Anlæg af en Fabrik i Hylke, som saa ved Peter

1) 2. Dels 2. Bind S. 283—284 og S. 305.

2) Aarhus og Ribe Stifters Kontor, Litr. F., f. 22.

Vilhelm Høvinghofs Tilkøbst er ført til Ende nogle Aar efter paa Nørre-Mølle.

Palle Møller og Peter Vilhelm var begge unge, foretagsomme Mænd. Saa meget er vist, at da de fandt hinanden, opstod der en Høle- og Kniv-Fabrik samt en Søm-Fabrik paa Nørmølle Grund, bygget for Palle Møllers Penge og drevet ved dem. Peter Vilhelm havde faaet Anvendelse for sit Boel og Overskudet af sin Vandkraft, og Palle Møller sine Fabriker paa ret billige Vilkaar, i hvert Fald, efter hvad der maa skønnes, billigere, end hvis han skulde have købt en Mølle for at omdanne den til Fabrik. Det skal nu først dokumenteres, at der blev anlagt to eller tre Fabriker, som nævnt, paa Nørre-Møllens Jordlod, og dernæst undersøges, paa hvilket Tidspunkt det maa antages at være sket.

Af de foreliggende ret talrige gamle Dokumenter, der tale om Palle Møllers Fabriker, er der tre, som, uden at de kunne misforstaaes, godtgøre, at de oprindelige Fabriker blev anlagte ved Nørre-Mølle, og tillige give Oplysning om Genstandene for Fabrikationen. Dette er de to oftere nævnte Breve af 1711 fra Palle Møller til Maren Dynisdaatter og Christian Fischer, samt en Ansøgning af 1715 fra Palle Møller til Kongen. I det første Brev til Maren Dynisdaatter siger han »mit Manufacturwærck |: som nu er bestaaende paa Nørre-Møllens Grund |: o. s. v.«; i det andet til Christian Fischer »det mig tilhørende Jern Manufactur paa Nørre-Mølle Grund |: hvorpaa det nu staar |: o. s. v.«. Han udtrykker altsaa her tydelig nok, at det er et Jærn Manufactur, han har anlagt paa Peter Vilhelms Grund, da Matriklerne vise, at Peter Vilhelm Høvinghof er Ejeren baade af Møllen og Grunden. I Ansøgningen af 1715 kalder Palle Møller ligeledes sin Fabrik paa Nørre-Mølle et Jærnmanufactur. Da man nu tillige véd af Dokumenter, der

blive omtalte senere, at de Genstande, han leverede af Jærn, vare Høleer, Knive og Søm, senere ogsaa Naver (Træbor), tør man vel slutte, at de oprindelige Fabriker ved Nørmølle have været en Høle-, en Kniv Fabrik og et Nagelværksted.

Hvad nu Spørgsmaalet om Tidspunktet for disse Jærnfabrikers Oprettelse angaar, da kan det med nogenlunde Sikkerhed gennem de to Breve af 1711 i Forbindelse med Ansøgningen fra Palle Møller til Kongen i Aaret 1715 og Kirkebogen for Bryrup Sogn lykkes at bestemme endogsaa selve Aaret, i hvilket Fabrikerne have begyndt deres Virksomhed. Det er af de to Breve klart, at det maa have været før 1711, hvilket ogsaa stemmer med Palle Møllers Udtryk i Ansøgningen af 1715 nemlig: »... det Jernmanufactur (hvilket jeg for nogle Aar siden ved Nørre-Mølle i Skanderborg Amt haver ladet indrette) o. s. v.«. Kirkebogen giver endnu bestemtere Oplysninger. Den viser, som man vil erindre fra det foregaaende, at Peter Vilhelm Høvinghof havde Børn til Daab 1703, 1706 og 1707. Medens der nu ved de to første Børnedaab ikke er noget særligt at mærke om Fadderne, finder man blandt disse ved den sidste Børnedaab en Mand Henrich Fischer, hvis Navn Kirkebogen her har for første Gang, medens han senere kommer igen adskillige Gange og paa en saadan Maade, blandt andet som Fader til en talrig Børneflokk, at han tydelig ses at have fæstet Bo paa Nørre-Mølle. Desuden viser Kirkebogen, at Peter Vilhelm Høvinghof og Henrich Fischer fra Aaret 1707 ikke ret vel kunne undvære hinanden som Faddere til deres Børn. Den Slutning ligger da særdeles nær, at naar Henrich Fischer ikke har været Fadder ved Peter Vilhelms to første Børnedaab i 1703 og 1706, er det fordi han overhovedet ikke har været i Sognet den Gang; eller med andre Ord, at

han først er kommen til Nørre-Mølle i 1707. Nu viser tillige Kirkebogen klart nok, at Henrich Fischer er knyttet til Fabriken ved Nørre-Mølle og tilmed som Overordnet ved Virksomheden. Disse forskellige Data bringes lettest i Samklang ved at antage, at Henrich Fischer, der vedbliver at være knyttet til Palle Møllers Fabriksvirksomhed i mere end tredive Aar, er kommen til Nørre-Mølle, da den begyndte, og navnlig for at sætte den i Gang, saa at Bygningerne, der skulde optage den i sig, kunne antages at staa færdige 1707, og Driften at være begyndt i samme eller det følgende Aar, men saa nær ved Aaret 1707 som mulig. — Det skal nu prøves, hvad der af de foreliggende Kilde-Dokumenter lader sig paavise med Hensyn til Driftens Ledelse.

At Palle Møller ikke personlig har kunnet gribe ind i den, følger allerede deraf, at han boede og havde sin Virksomhed ved Landbrug paa Gaarden Haxholm, der laa omtrent 2 Mil Syd-Vest for Randers og mere end 5 Mil fra Nørremølle. Dette fremgaar først af de tidnævnte to Breve til Christian Fischer og Maren Dynisdaatter, der er daterede henholdsvis Haxholm d. 24. Februar 1711 og Haxholm d. 3. Maj 1711; dernæst af Extrakt Jordebogen fra 1714, hvori der blandt Ejendomsbesidderne er nævnt Seigr. Palle Møller paa Haxholm, og endelig af Palle Møllers Ansøgning om Privilegium paa en ny Jærn Fabrik, dateret Haxholm d. 10. Oktober 1715, samt det kongelige Privilegium af 10. April 1716, hvori Ansøgeren nævnes som Palle Møller paa Haxholm. Fra dette Aar er Palle Møller ikke længer paa Haxholm; men inden vi følge ham til hans nye Opholdssted, kunde det maaske have sin Interesse at blive et Øjeblik ved det gamle og se i hvilken Egenskab, han havde sit Ophold der. Pontoppidan beskriver i sit »Danske Atlas« Haxholm saaledes: »Hagsholm i Hovelberg Sogn,

Hovelberg Herred, skrives ogsaa Haxholm eller Hagesholm. Gaarden skal tilforn have heddet Hagedsted, men da Manderup Parsberg fik den, kaldede han den Hagesholm. Gaarden tilhørte i det 16. Seculo de Vestenier og i forrige Seculo de Parsberger, indtil den kom til den grevelige Friiseske Familie, som har nedbrudt Gaarden, bygt derpaa nogle Bøndergaarde og lagt Godset under Grevskabet Friisenborg.« Derefter nævner Pontoppidan en Række Ejere af Gaarden; men blandt disse findes ikke Palle Møller, der vistnok ogsaa efter andre Kilder at dømme kun har været Forpagter paa Haxholm. I Extrakt Jordebogen af 1714 finder man nemlig »Palle Møller paa Haxholm« og i den af 1717 »Palle Møller paa Hvolgaard«; men dette paa staar som kortere Udtryk for boende paa, hvad man kan se af de øvrige Angivelser i disse Jordebøger, og i en kongelig Skrivelse af 1. April 1718 betegnes han udtrykkelig som Palle Møller, Forpagter paa Hvolgaard«. ¹⁾ Det er derefter rimeligst at antage, at han ogsaa paa Haxholm har været Forpagter og ikke Ejer.

Palle Møller har altsaa ikke været Leder af Driften ved Nørre-Mølle indtil 1718. Men i hvis Hænder har den da været? Efter Kirkebogen at dømme har Henrich Fischer forestaaet den og senere Simon Bech. Dette finder man ved at lægge Mærke til de Betegnelser, den bruger, idet den indordner Personerne i de Rangklasser, den danner efter deres Haandtering, deres Dannelsesstrin og deres økonomiske Vilkaar. Bønder betegnes alene ved Navn, Fornavn og Faderens Navn, Haandværkere ved Fornavn med Tilføjelse af Faget, saasom Henrik Smed, Jacob Nagelsmed, Peter Sliber o. s. v. Naar de er Mestere, tilføjes dette foran Navnet, saasom

¹⁾ J. Reg. 1718, f. 284.

Mester Mathias Bech. Overordnede ved industrielle Virksomheder eller mindre Ejendomsbesiddere, navnlig naar de udmærke sig ved boglig eller selskabelig Dannelselse, har Kendemærket Monsieur, forkortet i Reglen til Mr., eller hyppigere M. Endelig har de større Ejendomsbesiddere og højere Embedsmænd Udmærkelsestegnet Seigneur, eller forkortet Seigr. eller Sr. foran deres Navne. Naar man har gjort sig fortrolig med denne Udtryksmaade for Rangen, faar man ud af Kirkebogen, at Henrich Fischer har været den overordnede Leder ved Fabriken ved Nørre-Mølle fra dens Begyndelse og indtil op i Tyverne. Kirkebogen giver ham samvittighedsfuldt Udmærkelsestegnet M. eller Mr., enten han er Fader eller Fadder, hvilket ingen anden af Personalet faar før i Tyverne; og selv Palle Møller faar ikke mere. Prædikaten Monsieur følger Henrich Fischer ogsaa fra Tyverne, da han forlader Nørre-Mølle, hvorom mere senere; først i Tilførslen om hans Begravelse har han mistet det; men i dette Punkt har hans Chef intet forud for ham. Palle Møller mister sit Mr. samme Sted.

Dertil har altsaa Undersøgelserne ført, at Manufakturet ved Nørmølle er i Gang fra 1707 og bestaar i en Høle- og Knivfabrik samt et Nagelværk, alt under Ledelse af Mr. Henrich Fischer. Om det øvrige Personale ved Manufakturet giver Kirkebogen for Bryrup ogsaa nogle Oplysninger ved at nævne dem blandt Fadderne ved Baredaab, og betegnende er det ved denne Lejlighed at se, at Henrich Fischer fra 1707 til 1719, skøndt han i den Tid har 4 Børn til Daab, ikke har en eneste af de ved Fabriken ansatte til Fadder, men vælger disse blandt Embedsmænd og Jordbrugere, rimeligvis de større af disse, da en af hans Sønner senere bliver gift med Datteren af en større Ejendomsbesidder i Sognet. Ho-

noratiores i egentlig Forstand finder man ligesaa lidt blandt Henrich Fischers Faddere som Funktionærer fra Fabriken, hvilket stemmer godt med det ovenfor vundne Resultat, at han har været, hvad vi nu til Dags vilde kalde Bestyrer af Fabriken ved Nørmølle. Det er først i 1720, at han blandt Fadderne medtager et Par af Fabrikens Personale, nemlig Peter Sliber og Jacob Nagelsmed, men den Gang begynde Forholdene ogsaa at forandre sig væsentlig paa Nørremølle, hvorom mere senere for ikke at bryde Tidsfølgen i Fremstillingen af Fabrikens Historie, der endnu kun er naaet til dens første Barndomsaaer 1707—1711.

Det kunde ikke vare længe, inden Palle Møller maatte mærke Ulemperne ved at have sine Bygninger staaende paa anden Mands Grund. Dette maa vel have været den nærmeste, i og for sig ogsaa en meget naturlig Grund, til at han faa Aar efter at have begyndt ved Nørre-Mølle ser sig om efter en Grund, som han kan raade uhindret over. Han køber i 1710 eller i Begyndelsen af 1711 den nedlagte Bryrup Mølles Jordtilliggende med det paa Jordlodden staaende Møllehus. Dette ses af Brevet af 24. Februar 1711 til Christian Fischer, hvori Palle Møller oplyser, at han »nyligen haver tilforhandlet« sig »et Boel, kaldet Møllehus.« Man faar ogsaa af samme Brev og det andet af 3. Mai 1711 til Maren Dynisdaatter at vide, i hvilken Hensigt han har tilforhandlet sig dette Hus og Boel, idet han angiver, at han vil lade sit Manufaktur paa Nørre-Mølles Grund afbryde og henflytte til sin egen Grund ved Møllehuset, hvilket aabenbart tyder paa, at han har haft Aarsag til at være til Freds med den Fremgang, Manufakturet hidtil har haft, siden det kan svare Regning at fortsætte det, oven i Købet med en Del Ulejlighed og fornyet Bekostning. Han betragter altsaa dets fremtidige Trivsel

som sikret. Og under denne Forudsætning er der heller ingen Tvivl om, at Flytningen vil give Udbytte, da de stedlige Forhold blandt andet tilstede en Udvidelse af Virksomheden, da Jordlodden, som Matriklen af 1688 viser, er betydelig større end den ved Nørre-Mølle. Dog, det er omtrent at begynde paa bar Bund ved Møllehuset. Der mangler alt til Vandkraftens Udnyttelse; ikke en Gang Dæmningen er der, som det ovenfor er paavist. Og Anlægget af en ny Dæmning er ikke saa lige at gaa til, som det kunde synes, da den kræver Rettighed over begge Vandløbets Bredder; men Palle Møller raader kun over den ene, da den Ejendom, han har erhvervet sig, ligger paa Aaens søndre Side, og kun paa den. Den nordre Side tilhører Christian Fischer til Silkeborg, hvis Tilladelse ikke kan undværes.

Selv om Christian Fischers Passivitet var sikret, var endda ikke alle Hindringer for Foretagendet fjernede; thi der laa paa Aaens søndre Side foruden Møllehus-Lodden tillige en Eng, der tilhørte Enken Maren Dynis-daatter i Velling, og den kunde blive udsat for Over-svømmelse, naar Vandet ved Dæmningens Anlæg var blevet opstemmet. Palle Møller faar nu Lejlighed til at lægge sin Omsigt og Forretningsdygtighed for Dagen ved at gaa klar af disse Skær; men han faar ikke desto mindre Lejlighed til at erkende, at han i snild Beregning har sin Overmand i Peter Vilhelm Høvinghof, Ejeren af Nørre-Mølle. Først skriver Palle Møller til Christian Fischer Brevet af 24. Februar 1711 og udbeder sig hans Tilladelse til at maatte støtte Dæmningen til en Bakke — han glemmer ikke at benævne den som en »Sandbakke« og derved antyde dens Værdiløshed — der ligger ligeover for Møllehuset paa den nordre Side af Aaen; og da Christian Fischer i sit imødekommende Svar af 20. Marts 1711 har indrømmet ham, hvad han ønskede,

henvender Palle Møller sig i Brevet af 3. Mai samme Aar til Maren Dynisdaatter under lagttagelse af de mest smigrende Former, der svarede til Datidens Smag, for at udbede sig hendes Minde paa egne og Arvingers Vegne til Vandets »Optagelse« og »Opstemmelse«. Maren Dynisdaatter og Arvinger giver ham den ønskede Erklæring skriftlig in optima forma. I begge disse Breve glemmer Palle Møller ikke, for at støtte sin Anmodning, at minde sine Naboer om, at der tidligere har været en Kornmølle paa det paagældende Sted, og lader samtidig skinne igennem, at han ansér deres Tilladelse for en selvfølgelig Ting, som han kun anmoder om af rene Høfligheds Hensyn og »for at forekomme al optænkelig Dispute.« Sikret mod Fare fra disse to Sider kan han nu gøre det næste Skridt; men han tøver længe med at gaa videre. Før 1715, altsaa hele 4 Aar efter, mærker man intet Livstegn fra Palle Møller. Efter Kirkebogen at dømme gaar alt sin sædvanlige Gang paa Nørre-Mølle. M. Henrich Fischer har Barn til Daab baade 1712 og 1714. Begge Gange træffer man blandt Fadderne Maren Dynisdaatters Søn, Melchior Mathiszen, 1712 tillige hendes Svigersøn, Søren Petersen Møller. Palle Møllers Taknemmelighedsgæld til Maren Dynisdaatter og Arvinger staar maaske middelbart i Forbindelse dermed. 1714 er ogsaa Peter Vilhelm Høvinghof med som Fadder, blandt hvilke man ogsaa træffer »Ebertis Hustru af Møllehus.«

Dette fortjener at noteres, fordi det er sidste Gang, man i Kirkebogen finder Betegnelsen Møllehus i Enkelttal, senere kaldes Stedet altid »Møllehusene«. Man tør vel heraf slutte, at 1714 var der endnu paa den købte Jordlod kun det gamle Møllehus, med andre Ord: Fabriken var endnu ikke flyttet dertil. Dette er ogsaa i god Samklang med, at Palle Møller først det følgende

Aar fremkommer med Andragende til Kongen om Tilladelse til, »foruden det Jernmanufactur, hvilket jeg for nogle Aar siden ved Nørre-Mølle i Skanderborg Amt haver ladet indrette endnu et andet Jernmanufactur paa en mig tilhørende Ejendom, Møllehus kaldet, at lade opsætte,« samt at forundes Privilegium, paa at »de Haandværkere og Folk, han udenrigs fra maatte lade forskrive dertil« maatte 1) behandles som indfødte og staa under Øvrighedens Beskyttelse, 2) være fritagne i 20 Aar for alle personlige Skatter og Udskrivninger, 3) naar de igen forlade hans Tjeneste, for at rejse hjem, uhindret udpassere og være fri for at erlægge Sjette- og Tiende-Penge og anden Recognition. Endelig søger han om Toldfrihed m. m. for sine Frembringelser. Det fortjener Opmærksomhed, at der i dette Andragende er Tale om Haandværkere og Folk, der maatte forskrives udenrigs fra, fordi deri ligger ikke alene, at der blandt de hjemlige ikke var tilstrækkeligt Udvalg, men ogsaa at der var paatænkt en Forøgelse af Arbejdsstyrken. Andragendet overhovedet forklarer, hvorfor det hele Forehavende tilsyneladende er stillet i Bero i 4 Aar. De to Breve af 1711 vise nemlig, at det oprindelig kun var Palle Møllers Hensigt at flytte sin Fabrik og kun at udvide den, saavidt den større Plads paa Møllehusets Boel tillod det. Men af Andragendet ses det, at der nu i 1715 er Tale om en Udvidelse, der mindst bliver en Fordobling af Virksomheden, og en saadan kræver fornuftigvis en moden Overvejelse og omhyggelig Prøve af alle Chancer, ikke mindst af Udsigterne for Afsætning for en saa betydelig Produktion, som der nu maatte paa-regnes; og til al denne Undersøgelse maatte en Mand, der viser sig saa forsigtig som Palle Møller, til Trods for hans Foretagsomhed, nødvendigvis have Tid, saa meget mere som han samtidig havde sin Landbedrift at tage

Vare paa. Paa denne Maade kan det forklares, at han er fire Aar om at naa til det omhandlede Andragende, hvis Slutning det af flere Grunde er Umagen værd at gengive ordret. Den lyder saaledes: ». . . maa det allernaadigst behage Hans Kongelige Majestæt at bevilge mig, at jeg det andet Manufactur paa fornævnte min Ejendom, Møllehus, med disse Privilegiers allernaadigste Nydelse maa lade opsætte, skal Almuen med saa dygtige Varer af Høleer og Skæreknive blive betjent og forsynet, at jeg vil formode, den udenlandske Handel med samme højfornødne Vares Indførsel og Pengenes Udførsel skal af sig selv bortfalde. Jeg kan ogsaa, om allernaadigst maatte forlanges, til Hans Kongelige Majestæts Tjeneste, Hakker, Spader, Skovle og deslige efter Model i Kvantitet forskaffe; og endelig som jeg selv forsyner mig med Manufactur-Værker og mine Haandværkere og Manufacturister med Husværelser, saa vil jeg desmere allerunderdanigst forhaabe, at mig de allerunderdanigst begjærede Egetræers Udvisning til nogen Hjælp ved det andet Manufacturværks Opbyggelse allernaadigst endog maatte blive bevilget og forbliver

Deres Kongelige Majestæts

Min allernaadigste Arve Konge og Herres

·Allerunderdanigste tro

Undersaat og Tjener

P. Møller.

Haxholm den 10. October 1715.«

Der er i denne Ansøgning, som forøvrig er et forklarende Tillæg til det oprindelige, mere kortfattede Andragende, som Palle Møller havde indsendt, flere Punkter, der fortjene Opmærksomhed. Først dette, at Palle Møller ved Opførelsen af det nye Manufaktur og den deraf følgende udvidede Virksomhed haaber at kunne

fortrænge de fremmede Varer fra det indenlandske Marked og saaledes forhindre, at Pengene føres ud af Landet, hvori der synes at ligge den ikke uvigtige Oplysning, at hans Fabrik var den første i sit Slags her i Landet. Dernæst Angivelsen af de Ting, han tilbyder at levere i Mængde, hvoraf man sér, at det er andet end som tidligere blot Høleer og Knive, der nu skal produceres. Endelig er der Begæringen om Egetømmer til Bygningerne, som viser, at Palle Møller ikke er mere utilbøjelig end alle andre paa hans Tid til at erhverve sig Gaver af Kongen: En Forfatter fra Slutningen af forrige Hundrebaar, Giessing, der lejlighedsvis er nævnt ovenfor, vil vide, at Palle Møller gennemførte sine store industrielle Foretagender »uden nogen Tid at nyde en eneste Kongelig Naade, Forstrækning eller Forskud til saa store Værker.« Disse Ord maa, som Palle Møllers Begæring om Egetømmer viser, ikke forstaaes saaledes, at han skød Gaver af Pengeværdi fra sig. Muligvis har han ikke faaet det ønskede Egetømmer — Svaret af 10. April 1716 tier derom — i saa Fald er det rigtigt, at han heller ikke til dette Værk fik nogen Forstrækning.

Over Palle Møllers Ansøgning bliver der af Politio- og Kommercekollegiet under 23. November 1715 afgivet en udførlig Erklæring, af hvilken kun det Punkt, der angaar den begærede Told- og Accisefrihed for Fabriken Varer og Privilegiets Varighed kan have Interesse her. Det hedder ». . . vi se ikke, at Høleer og Skæreknive, som ere de to Sorter, han selv allerunderdanigst foregiver paa dette nye Manufactur fornemmelig at ville lade forfærdige, udi Toldrullen er ansat at svare nogen Told her imellem Rigerne og Landene, hvoraf og følger, at de ejheller svare noget til Accise. Thi skulle vi allerunderdanigst holde det uforførdent noget her om i

hans Privilegier at mentionere.« Om Privilegiets Varighed udtaler Kollegiet følgende: »saa skulle vi og allerunderdanigst holde det for billigt, at Supplicanten tillige allernaadigst blev tilholdt, inden 2de Aar at bringe saadan sit Manufactur i vedbørlig Stand. Og naar han da sligt mod Stiftamtmandens vedbørlige Attest for Politie- og Commercecollegio havde godtgjort, kunde efter vores allerunderdanigste Tanker disse begærede 20 Aars Frihed for de til dette Manufactur forskrevne Haandværksfolk fra samme Tid af regnes og efter de første 20 Aars Forløb være expireret!« Erklæringen fører til, at Kong Frederik IV under 10. April 1716 tilstaaer Palle Møller Tilladelsen og Privilegierne, saaledes som han har søgt dem, dog med den Tilføjelse, at Manufakturet skal være bragt i vedbørlig Stand »inden tvende Aars Forløb.«

Nu kommer der Fart i Foretagendet. Palle Møller bygger i god Tro til, at alle Hindringer er fjernede. Han aner ikke, at Peter Høvinghof sidder med et Kort paa Haanden, der kan kompromittere det hele Spil. Denne snilde Beregner kan umulig være uvidende om, at Palle Møller har i Sinde at flytte Fabriken. Han maa allerede have haft Færten deraf, da Palle Møller for sex Aar siden købte Møllehuset; men intet tyder paa, at han har ladet sig mærke med at være kommen paa Sporet. Det vilde have været ærligst at tilstaa det; men det vilde ikke have været saa fordelagtigt som at holde gode Miner, indtil Bygningerne stode færdige til at tages i Brug; thi han havde da i sin Magt at bringe Palle Møller til at afkøbe ham Vandkraften eller betale ham Brugsretten til den, og en af Delene er Palle Møller sikkerlig ogsaa bleven nødt til at gøre. Man finder nemlig en kongelig Skrivelse af 1. April 1718, der er benyttet et Par Gange ovenfor, af hvilken det med al fornøden Klarhed fremgaar, at Peter Vilhelm ikke alene

har gjort Indsigelse, imod at den nye Fabrik paa Møllehus-Lodden træder i Virksomhed ved Benyttelsen af Vandkraften; men at det endog kommer til en Rets-sag imellem ham og Palle Møller derom. Det er ikke til at se, om Peter Vilhelm har nedlagt sin Protest ved Dæmningens Anlæg, hvilket jo maatte gaa forud for Bygningernes Opførelse, eller om han har afventet det Øjeblik, da disse stode færdige til at tages i Brug, eller i alt Fald til at deres Forbindelse med Dæmningen var under Arbejde. Hans Taushed, da Palle Møller købte Møllehuslodden, gør det rimeligt, at han har opsat sin Indsigelse, saa længe han kunde, for at gøre Palle Møller Tilbageetoget saa vanskeligt som muligt. I og for sig kunde han lade denne bygge Dæmningen i Ro; den vilde snarere være til Gavn end til Skade for Bedriften paa Nørre-Møllens Grund, baade hans eget Mølleværk og Palle Møllers Jærnmanufaktur, da man ved to Dæmninger bedre end ved en enkelt kan regulere Vandets Opsamling og dets Udnyttelse. Sikkerlig kunde Palle Møller paa sin Side have vildledet Peter Vilhelm Høvinghof baade med Hensyn til den Brug, han vilde gøre af Møllehuslodden, f. Eks. at tage Bolig paa den, og ligeledes med Hensyn til Øjemedet med Dæmningens Opførelse, der kunde angives at være det, der ovenfor er anført om dens Nytte for Nørre-Mølle Værket. Men da der i alt, hvad der toreligger dokumenteret om Palle Møller ikke findes det mindste, der kunde kaste Skygge paa hans Karakter, vilde det være utilladeligt at tillægge disse Muligheder nogen virkelig Værdi. Tvertimod, den Omstændighed, at det intet Øjeblik er faldet Palle Møller ind, at Peter Vilhelm gemmer som en Hemmelighed, at han har Eneret til Vandkraften, hvilket man kan se deraf, at Palle Møller rykker Fælden nærmere og nærmere gennem Privilegiets Erhvervelse, Dæmningens An-

læg og Bygningernes Opførelse — tyder snarere paa, at det ikke laa for ham selv at lure paa egen Fordel ved andres Skade, og at hans Forretningsdygtighed til at finde Chancerne stansede foran Mistanken til andres Hæderlighed. Paa den anden Side er Peter Vilhelms Fortielse af sin Eneret og hans gennemførte Tilskuerrolle Indicier, der vidne mere om hans Snille end om hans Karakters Aabenhed. Kendsgerning bliver det i i alt Fald, at den ihærdige Palle Møller i samme Øjeblik, som han lykkelig har besejret de aabenbare Farer med de to Aars Tidsfrist som Slutsten, ser sig siddende i en Saks. Han har kun Valget imellem at lade den klippe et efter al Sandsynlighed meget betydeligt Stykke af den Driftskapital, han nu har saa høilig Brug for, eller at prøve, om Retfærdigheden bag Retsskranken kan aabne Saksen. Han vælger den sidste Udvej og lader sin Modpart anlægge Sag. Dette viser Registeruddraget af den tidligere omtalte kongelige Skrivelse af 1. April 1718. Det lyder saaledes: »Peter Vilhelm Høvinghof boende i Nørmølle i Skanderborg Amt, Beneficium paupertatis udi en tvistig Sag med Palle Møller, Forpagter paa Hvolgaard.« Peter Vilhelm faar Fritagelse for at bruge stemplet Papir til de »Indlæg, Breve og Dokumenter, som han foraarsages udi Retten at indgive.« Selv om han ikke paa Grund af Uformuenhed trængte til denne Fritagelse, er det dog vel betænkt af ham fra Begyndelsen af at vække Rettens Medfølelse ved at andrage om den og derigennem at fremstille sig som en fattig Mand, hvis Ret krænkes. Og Regeringen har al Grund til at vise sig imødekommende imod ham. Først har den nemlig tilskødet ham Nørre-Mølle Strømmen, og bagefter giver den Palle Møller Tilladelse til at anlægge en Fabrik, hvortil den samme Strøm, som altsaa ikke er Kongens Eje, skal afgive Drivkraften. Skøndt der

ligger omtrent 15 Aar imellem de to Afgørelser, og meget kan glemmes i den Tid, maa dette Sagsanlæg dog falde Kommercekollegiet og Konseillet noget for Brystet, da det er efter deres Indstilling, at Kongen faktisk har givet Palle Møller Tilladelse til at gøre Brug af Peter Vilhelms Ejendom. Sagen kommer heller ikke for de almindelige Domstole. Man ser af den kongelige Skrivelse, at »Vi allernaadigst have anordnet Commissarier at kiende og dømme i denne Sag.« Det kunde nu have sin Interesse at se, hvad disse Commissarier har kendt for Ret; men Oplysninger derom synes ikke at eksistere, af den Grund formodentlig, at Sagen slet ikke er kommet til Dom; for Højesteret har den i hvert Tilfælde ikke været; thi i saa Fald maatte den findes. Rimeligst er det at antage, at de kontraherende Parter dels af egen Drift, fordi Sagens Udfald maatte stille sig for dem begge i høi Grad uvist, og fordi »et magert Forlig« i Almindelighed som ogsaa ved denne Lejlighed »er at foretrække for en fed Proces«, som Ordspøget siger, dels fordi der utvivlsomt udefra er øvet Pression paa begge Parter til Sagens Afslutning i Mindelighed, har indgaaet Forlig og derved bragt Sagen ud af Verden til Lettelse baade for Dommerne og Regeringen. Denne Udgang bliver man yderligere fortrolig med ved at se, at begge Fabriker fremtidig bestaa jevn-sides, hvilket neppe vilde fundet Sted, hvis Sagen var gaaet til Dom. Havde Palle Møller tabt, kunde han jo ikke benytte Vandkraften, hans Fabrik paa Møllehus Lodden var til ingensomhelst Nytte, og den paa Nørre-Mølles Grund maatte paa Grund af Forholdet til Peter Vilhelm, der i Fremtiden neppe vilde blive godt, komme til at føre en meget usikker Tilværelse. Med andre Ord, hvis Dommen gik Palle Møller imod, stod hele hans industrielle Virksomhed paa Spil. Til at udsætte den der-

for, havde den kostet for meget, og, som det synes, givet for godt Udbytte hidtil. Hvis Peter Vilhelm tabte, var alle hans kloge Beregninger løbne ud i Stranden, medens han ved et Forlig maatte kunne tvinge Palle Møller til at udrede en klækkelig Erstatningssum. Der var altsaa Grunde, der til begge Sider talte for Forlig, og alt tyder paa, at et Kompromis er kommet i Stand, men tillige at Palle Møller ikke har faaet det for godt Køb. Bryrup Sogns gamle Kirkebog bekræfter dette; men inden den tages frem igen for at føre Fabrikens Historie videre, er det for den kronologiske Fremstillings Skyld rigtigst at blive endnu et Øjeblik ved den kongelige Skrivelse af 1. April 1718. Der staar i Extrakten til den, som det vil erindres, »Palle Møller, Forpagter paa Hvolgaard,« og den samme Betegnelse kommer igen i selve Skrivelsen. Palle Møller er altsaa ikke længere paa Haxholm, hvor vi, som det vil erindres fra det foregaaende, traf ham endnu i 1717 i Extrakt Jordebogen fra dette Aar. Hvis den Antagelse er rigtig, at han var Forpagter og ikke Ejer af Haxholm, kan han have været der i 10 Aar, og hans Forpagtningstid være udløben netop 1717. I samme Aar kan han ligeledes for et Tidsrum af 10 Aar have overtaget Forpagtningen af Hvolgaard, der laa $3\frac{1}{4}$ Mil Syd for Nørremølle og Møllehuset, altsaa dog et Par Mil nærmere derved end Haxholm. Opgive Landvæsenet har han ikke villet, før Fabriken havde udviklet sig saaledes, at den industrielle Virksomhed kunde blive hans Livsgerning; og at han har taget Sigte derpaa, er utvivlsomt; thi netop 10 Aar derefter finde vi ham bosiddende i Bryrup Sogn, hvorom mere senere.

Efter denne Redegørelse for Palle Møllers Virken til den anden Side og hans Opholdssted, vende vi os atter til Kirkebogens Oplysninger om Bedriften ved

Møllehuset. Ifølge Betingelsen for Tilladelsen til Anlægget af Fabriken og Privilegierne maa Virksomheden dér være begyndt 1718, maaske allerede i Slutningen af 1717. Dette stemmer ogsaa med Tidspunktet for den ovenfor omhandlede Retssag, og det er i god Overensstemmelse med Kirkebogen, der 1720 nævner Bryrup Mølle. Det er Henrich Fischer, der har Barn til Daab 6te Søndag efter Trinitatis, og en af Fadderne er »Christentze Mathisdaatter af Bryrup Mølle.« Den har altsaa hørt til den Samling af Bygninger, Palle Møller har rejst, og den er gaaet ind med i Bedriften. Bryrup Mølle er atter opstaaet efter maaske en Menneskealders Hvile. Til samme Barnedaab knytter sig ogsaa en anden Ting af Interesse, den nemlig at Henrich Fischer for første Gang har medtaget to af Fabrikens Funktionairer blandt sine Faddere, Peter Sliber og Jacob Nagelsmed. Muligvis staar denne Mærkelighed i M. Henrich Fischers Historie i Forbindelse med Oprettelsen af den nye Fabrik ved Møllehuset. I hvis Hænder er nemlig Ledelsen af denne lagt? Utvivlsomt i Henrich Fischers; thi Palle Møller griber ikke personlig ind, da han bor paa Hvolgaard, og der er intetsteds, navnlig ikke i Kirkebogen, den fjerneste Antydning af, at der har været nogen anden overordnet Funktionair paa Møllehus-Fabriken. Dertil kommer, at saaledes som Palle Møllers hele industrielle Virksomhed har udviklet sig under Henrich Fischers formentlige Bestyrelse, var jo intet naturligare og mere betryggende end at lade den hidtil heldige og utvivlsomt dygtige Leder overtage ogsaa den nye Fabrik som en Udvidelse af den gamle og senere en Gang, naar Virksomheden var bleven saa stor, at en enkelt Mand ikke kunde overkomme det daglige Tilsyn, da at udskille den oprindelige, som efter Forholdene maatte blive den mindste, til en selvstændig Bedrift under egen

Bestyrer. At dette ogsaa er sket, er der Vidnesbyrd nok om i Kirkebogen, saaledes som det straks skal vises. Da vi altsaa nu maa gaa ud fra, at Virksomheden har faaet en meget betydelig Udvidelse og tilmed drives paa to Steder under en overordnet Ledelse, maa ligesom nu til Dags de enkelte Afdelinger have haft hver sin Værkfører. Som saadanne tør vel de to nævnte Faddere tages. Herfor taler for det Første den Omstændighed, at de komme igen som Faddere 1721, Peter Sliber ogsaa 1722 og 1727; dernæst dette, at saasnart senere Kendemærkerne Sliber og Nagelsmed forekomme i Forbindelse med andre Fornavne, som Anders Sliber og Salomon Nagelsmed, forsvinder med det samme de gamle Navne Peter Sliber og Jacob Nagelsmed som Faddere, rimeligvis af den Grund, at disse to Funktionairer ikke længer findes paa Palle Møllers Fabriker. Dette er i alt Fald sikkert nok for Peter Slibers Vedkommende, da Kirkebogen i 1731 taler om »Salig Peter Slibers« Hustru Anna. Han maa altsaa være død imellem 1727 og 1731. Det ses ikke, naar Jacob Nagelsmed er død. Naar derfor Kirkebogen i 1731 nævner Salomon Nagelsmed, og senere ikke taler om Jacob Nagelsmed, er det vel rimeligt, at denne sidste er søgt et andet Sted hen, og at Salomon har afløst ham hos Palle Møller. Kirkebogen har ogsaa andre Navne blandt Fadderne, og de komme igen, saa det vel tør antages, at der har været adskillige Funktionairer. Efter Giesings Angivelse har der været mindst 70 Personer ved Fabrikerne, Koner og Børn iberegnete.

Det næste Aar 1721 er der fra Nørre-Mølle to Børn til Daab; og med det første af disse — paa Søndagen Sexagesima — holder et helt nyt Navn sin Indtrædelse i Kirkebogen. Det er en vis Simon, antagelig en Tysker, med Prædikaten Monsieur, hvormed Kirkebogen ingen-

lunde ødsler. Det er hans Barn, der døbes. Man be-
 rettiges til at tro, at han har en overordnet Stilling, og
 senere Oplysninger af Kirkebogen lede til at antage, at
 han muligvis allerede den Gang er, hvad han utvivlsomt
 senere bliver, nemlig Leder af Bedriften paa Nørre-
 Mølle, der efter Kirkebogens Vidnesbyrd stadig fortsætter
 Virksomheden, uagtet efter alt, hvad der foreligger, og-
 saa Fabriken paa Møllehus Lodden maa være i Gang som
 Jærnmanufaktur foruden som Mølle, nemlig den nye
 Bryrup Mølle, der blev nævnt ovenfor. Henrich Fischers
 Hustru holder Barnet over Daaben, hvilket ogsaa kunde
 tyde paa en Ligestilling mellem Henrich Fischer og den
 nye Mand, M. Simon. Vil man se noget mere end Til-
 fældet deri, at Henrich Fischer ikke selv, men kun hans
 Hustru er med blandt Fadderne — der ellers bestaa for-
 uden af Henrich Fischers Ven, Maren Dynsdaatters
 Svigersøn, Søren Møller, af følgende: Jacob Nagelsmed,
 Peter Smidt, Peter Sliber og Hustru, altsaa gode Haand-
 værker Skikkelser, Funktionærer ved Bedriften — vil
 man, som sagt, se et Fingerpeg deri, saa skulde det da
 være, at M. Simon endnu var en ny Mand, underordnet
 M. Henrich Fischer som Underbestyrer, Værkfører, eller
 hvad man ellers vil tænke sig. Derfor fordrister han
 sig endnu ikke til at indbyde Henrich Fischer til Fadder,
 navnlig ikke i Selskab med de lavere Funktionærer. Af
 disse indbyder han saa mange, at man maa skønne,
 han regner sig selv nærmest til deres Kreds, en Kreds
 fra hvilken M. Henrich Fischer tidligere har taget om-
 hyggelig Afstand i sit Familieliv. At M. Simon indbyder
 Henrich Fischers Hustru til at udføre en kirkelig Hand-
 ling og være den udkaarede blandt Fadderne, er jo kun
 at hædre hende og derigennem at vise sin Overordnede,
 hvis han betragter Henrich Fischer som saadan, en Ar-
 tighed. Denne Traad, forsaavidt den kan have nogen

Værdi for Forstaaelsen af Privatlivet paa Palle Møllers Fabrik og Personernes Stilling og Betydning for Virksomheden, vil straks igen blive optagen.

Foreløbig skal der skænkes den anden Barsedaab et Par Ord. Den falder paa Mariæ Bebudelsesdag og det er Peter Vilhelm Høvinghof, der har en Datter til Daab, frembaaren af Degnens Hustru fra Skærup. Blandt Fadderne figurerer Henrich Fischer. Heri synes at ligge ikke alene, at Peter Vilhelm bevarer det gamle Venskab til Henrich Fischer men tillige, at han har Fred med Palle Møller. Andre Kombinationer kunde naturligvis tænkes; men denne Fortolkning er dog vistnok den nærmestliggende.

Det følgende Aar 1722 er det atter Henrich Fischers Tur til at bringe et Barn til Daab. »Simons Hustru« holder det over Daaben. Simon er Fadder i Spidsen for følgende Række: Henrich Smed, Peter Sliber, Christentze og Maren Erichsdaatter. Af disse Navne passe Simon og Henrich ligesaagodt paa Tyske som paa Danske, og heller ikke Peter Sliber kan i Henseende til Navnet gøre uomtvisteligt Krav paa at være dansk. Han er da heller ikke Fadder for Henrich Fischers Barn før i 1720, altsaa ikke før end to Aar, efter at den nye Fabriksvirksomhed kan antages at være i Gang. Det er saaledes muligt, at Palle Møller har iværksat, hvad han bebuder i sit Andragende af 10. Oktober 1715, at lade »Haandværkere og Folk forskrive udenrigs fra« og da intet røber, at han paa sin tidligere Fabrik paa Nørre-Mølles Grund har haft fremmede Haandværkere — med mindre Henrich Fischer skulde være fremmed — og da Andragendet og Privilegierne taler for, at de fremmede først nu efter 1715 kunde blive nødvendige, bestyrkes Formodningen om, at de Navne, der figurerer i Fadderlisterne efter 1720, betegne Ledere af de for-

skellige Fabrikationsgrene, Værkførere eller Formænd, om man saa vil. Det vilde af økonomiske Grunde være rettest at nøjes med at indforstyre disse og lade dem oplære de Arbejdere, der kunde faas indenlands fra, til Dels endog paa selve Stedet. Det bliver saaledes forklarligt, at Henrich Fischer tager Personer fra Fabrikkerne til Faddere, og der bliver tillige nogen Grund til at antage, at Fabrikvirksomheden ved Møllehuset har taget sin Begyndelse, nogle Aar førend disse nye Mænd optræde paa Skuepladsen. Da de nu vise sig første Gang i 1720, er Udslaget af disse Undersøgelser det samme, som ovenfor blev naaet ad anden Vei, nemlig at Fabrikken ved Møllehuset kommer i Gang 1718.

I 1724 har Henrich Fischer atter et Barn til Daab, og Faddernes Navne er endnu tydeligere tyske end to Aar forud, nemlig: »Henrich Hyltberg, Claus From, Peter Nibor,« og til disse slutte sig »M. Simon og Hustru.« Medens ingen af de øvrige Faddere kendes værdige til Prædikaten Monsieur, glemmes det ikke ved Simons Navn. Han har højere Rang end hine i Henrich Fischers Kreds og er rimeligvis, som ovenfor antaget, nu Bestyrer, og da navnlig paa den gamle Nørre-Mølle Fabrik, som det vil ses, at Henrich Fischer paa dette Tidspunkt staar i Begreb med at forlade. Der er nemlig endnu den Mærkelighed ved Daaben 1724, at Kirkebogen, idet den noterer denne, nævner Henrich Fischer for sidste Gang i Forbindelse med den gamle Fabrik; Betegnelsen »M. Henrich Fischer ved Nørmølle Manufactur« kan ikke misforstaas. Den siger klart og positivt, at Henrich Fischer endnu i 1724 er ansat ved Manufakturen paa Nørre-Møllens Grund. Men at bygge videre paa dette Kriterium alene og deraf faa ud, at hans Virksomhed ikke strakte sig ud over Nørre-Mølle Fabrikken, vilde ikke være rigtigt, da der foreligger andre Vink, der

kræve fornødent Hensyn. Først er der jo alle de tidligere Oplysninger, der føre til det Udslag, at der ogsaa er en Fabrik ved Møllehuset, at denne Fabrik er i Gang, og at der ikke gives mindste Antydning, hvoraf man kunde faa ud, at en anden end Henrich Fischer bestyrede den. Dernæst Kirkebogens Omtale af Barnedaaben i 1720, hvor den betegner ham: »Henrich Fischer ved Manufacturet«, hvoraf det ses, at den, der har ført Kirkebogen, nemlig Sognets Degn, og følgelig alle andre i Sognet, har haft den Opfattelse af den industrielle Bedrift der paa Stedet, at den dannede en Helhed, siden Ordet »Manufacturet« er taget i Enkelttal; men dette stemmer ogsaa fuldkommen overens med, hvad der ovenfor er udledet ad andre Veje, at der vel var flere Fabriker, med særlige Underafdelinger, men at de til ind i Tyverne lededes under ét af Henrich Fischer. Dette forudsat, betyder altsaa den ovenfor anførte Betegnelse: »Henrich Fischer ved Nørmølle Manufactur« dette, at han endnu i 1724 havde Domicil paa Nørrømøllens Grund. Det kan jo godt tænkes, at ikke blot Palle Møller ønskede, at Henrich Fischer skulde forblive boende paa Nørrømølle Fabriken saa længe som muligt, da han derved slap for at bygge Bolig til ham ved Møllehuset; men at ogsaa Henrich Fischer selv eller hans Familie nødvendig vilde flytte bort fra et Sted, hvor dens Husstand en Gang var indrettet og havde fæstet Rod gennem en lang Aarrække. En Husstand paa Landet, hvor man har Have og meget andet, der knytter til Stedet, er jo almindeligvis mindre ambulante, end den er i Byer. Det kan altsaa overmaade godt forstaas, at Henrich Fischer bliver boende paa det gamle Sted, saa længe han har hele Fabrikens Ledelse i sine Hænder.

Men nu i Tiden mellem 1724 og 1729 sker der større Forandringer, uvist i hvilket Aar, maaske ogsaa

fordi de ikke komme paa én Gang. Kirkebogen melder, at Henrich Fischer i 1727 har en Datter til Daab, frembaaren af Simons Hustru og Datter og med Faddere blandt de indforskrevne Tyskere; men medens Kirkebogen ellers altid tilføjer Faderens Domicil, har den her glemt det, saa at det ikke kan ses, om Henrich Fischer endnu har Bolig paa Nørre-Mølles Grund. Det er først i 1729 at Kirkebogen, ved at melde hans 3 Maaneder gamle Barns Begravelse, betegner ham som boende paa Møllehusene, og samme Betegnelse bruger den for Fremtiden, hver Gang den noterer enten hans Børns Daab eller Begravelse.

Det fortjener fremdeles at mærkes, at Stedet ikke længer betegnes »Møllehuset« men »Møllehusene«. Der er en Gang tidligere gjort opmærksom paa, at der heri findes Sikkerhed for, at der taltes ikke én men flere Bygninger foruden en Mølle paa den af Palle Møller i sin Tid købte Møllehus Lod.

I det samme Tidsrum sker en anden Forandring af Betydning, den nemlig, at Palle Møller forlader Hvolgaard, opgiver sin Landbedrift og forbereder sig til at ofre sig helt for sin industrielle Virksomhed. Man finder nemlig i Kirkebogen for Bryrup Sogn, at der den 18. December 1728 bliver begravet et 1 Aar gammelt Barn »for Monsr. Palle Møller af Velling.« Velling er Hovedbyen i Bryrup Sogn og ligger $\frac{1}{4}$ Mil Syd for Bryrup Mølle. Hertil er Palle Møller altsaa foreløbig henflyttet efter at have opgivet Landvæsenet, formodentlig da Forpagtningen paa Hvolgaard, som han havde overtaget for 10 Aar siden, var udløbet. Det er som sagt kun foreløbig, at han tager Bopæl i Velling, senere flytter han, som det straks skal paavises, hen paa selve Fabriken.

10. Søndag efter Trinitatis 1730 har »Henrich Fischer af Møllehusene atter et Barn til Daab, og blandt

Fadderne finde vi Simon anført med sit fuldstændige Navn »Simon Bech«, som han i Kirkebogen bærer for Fremtiden, medens han før 1730 kun er angivet med Fornavn. Ogsaa dette tyder paa, at han er steget i Anseelse, og naar man lægger Mærke til, at han senere, da han i 1737 selv har Barn til Daab, nævnes som Simon Bech af Nørremølle, bliver det klart, at han er bleven tilbage paa den gamle Fabrik og fungerer der i Henhold til det, der tidligere er anført om ham, som Bestyrer.

Aaret 1731 har en Barnedaab, som ikke maa forbigaaes. Det er Anders Sliber »af Nørremølle«, der har et Barn til Daab »frembaaren af Sidsel Simon Bechs«, medens Simon Bech selv ikke findes blandt Fadderne. Vi har her et Analogon til Simon Bechs Barnedaab i 1721, hvor Henrich Fischers Hustru bar Barnet, medens Henrich Fischer selv ikke var med blandt Fadderne. Hvis det var rigtigt at lægge den Betydning i dette Forhold, som ovenfor blev fremsat, kunde en lignende Fortolkning passe her, den nemlig, at Anders Sliber af Opmærksomhedshensyn indbyder Hustruen og af Beskedenhed undlader at indbyde Manden, hvormed han viser, at han er den underordnede, Simon Bech den Overordnede, det vil sige Bestyreren af Fabriken paa Nørremølles Grund. Ved samme Barnedaab træffes blandt Fadderne to af Henrich Fischers Sønner Berthel og Henrich, tilligemed den sidstes Hustru. Henrich Fischer selv er der ikke; han er, som Kirkebogen viser senere, da den nævner hans Alder ved hans Død, født samme Aar som sin Chef, Palle Møller, og altsaa nu 54 Aar. Hans ældste Børn er voksne, den ene endogsaa »gift og hjemfaren«.

1732 nævner Kirkebogen for sidste Gang Henrich Fischer den ældre i Forbindelse med Barnedaab og Begravelse. Det er det Barn, han fik døbt i 1730, der nu

bliver jordfæstet, og flere Børn faar han ikke. Han er allerede en ældre Mand, rimeligvis svækket paa Helbred ved et haardt Virksomhedsliv; thi mange Aar endnu bliver han ikke paa Fabriken; han forlader den før sin Død, hvorom mere nedenfor.

Det er fire Aar, siden vi forlode Palle Møller, nemlig ved hans Barns Død i 1728. Han boede den Gang i Velling, men længe blev han der ikke. Den oftere omtalte Forfatter Giessing fortæller om ham: »Han opbyggede af egen Formue sin paaboede Gaard Møllersdal, midt imellem sine mange af ham selv og paa egen Bekostning anlagte Kobber-, Høle- og Naver-Værker, som drives alle ved Vand af en stor Sø i Bryrup Sogn 3 Mile fra Skanderborg. Her holdt han 70 til 100 Personer (Koner og Børn iberegnet) ved Brød og Næring i mere end 50 Aar...« Ihvorvel Forfatterne fra Giessings Tid og senere ikke altid er paalidelige i alle Enkeltheder, og de stundom snarere synes at gøre sig til Organ for de mundtlige Overleveringer end at bygge paa historiske Kilder, maaske fordi disse ikke tidligere var saa let tilgængelige som nu, uagtet dette og uagtet der en Gang før har været Lejlighed til at paavise en Unøjagtighed hos Giessing i hans Omtale af Palle Møllers Utilbøjelighed til at tage imod Gaver og Hjælp, saa er der dog i de sidste Udtalelser meget, der kan kontrolleres og støttes af sikre Vidnesbyrd. Saaledes dette, at der eksisterede et »Møllersdal«, og at Palle Møller ejede det; thi Kirkebogen bekræfter det i Tilførslen om hans Begravelse senere hen i Tiden. Men var der et Møllersdal i Bryrup Sogn, og ejedes det af Palle Møller, saa tyder alle tidligere anførte Data, hentede fra paalidelige Kilder, paa at han selv havde bygget det. Dertil har altsaa Industridriften Udvikling ført, at nu endelig Palle Møller er havnet i sit for den Tid unægtelig store Værk, som

vel ogsaa netop paa den Tid omkring 1730, da han kan antages at sætte Bo midt i det, har naaet sit Kulminationspunkt. Det store Tal af Arbejdere med Familie, som Giessing nævner, passer da godt ind i den hele Sammenhæng af bevislige Data og dertil støttede Antagelser.

Giessing fortsætter: »Tvende Gange blev ham, for at være Commissarius i en Undersøgelses-Commission, af Højsalig Kong Frid. IV tilbuden Caractere, som han frabad sig. I Krigsstyr ved sidste Krig med Sverrig betalte han for sig og sine over 7000 Rdl.«

Fra 1732 til 1739 har Kirkebogen intet nævneværdigt at anføre ud over det, der lejlighedsvis er omtalt; men 1739 er et Mærkeaar. Kirkebogen har følgende Tilførsel, lige saa rig i Indhold som kort i Form: »1739 11 Junij blev Palle Møllers Hustru begravet, 51 Aar gammel.« Giessing oplyser om Palle Møllers Ægteskab, at han havde 15 Børn, hvoraf 9 levede. Hvilken Virkning dette Tab af Ægtefælle har haft paa Palle Møllers Energi og Virkelyst, kan naturligvis ikke afgøres. Om han fra dette Tidspunkt har følt sig træt, om han har følt Ulyst til at blive paa et Sted, hvor Haabet om en lykkelig Fremtid er bleven afløst af Minder, der tyngede Sindet; med andre Ord, om han allerede den Gang har opgivet sin Virksomhed for at henleve Resten af sit Liv i Stilhed — ja, det har Sandsynligheden for sig; dog de foreliggende Kilder sige derom intet. Men hvis han har ladet Virksomheden gaa over i andre Hænder, muligvis i en af sine Sønners, er intet naturligere, end at Henrich Fischer, der nu var en Mand paa 62 Aar, ikke har villet fortsætte under nye Forhold og har taget Afsked med en mere end tredive Aars Virksomhed samtidig med sin Chef. Sikkert er det, at hverken Palle Møller eller Henrich Fischer fortsætte deres Ger-

ning til deres Død. Dette viser Kirkebogen. »1744. 17. Søndag efter Trinitatis: Begravet Henrich Fischer i Velling, 67 Aar gammel.« Disse Kirkebogens Ord fortjener at overvejes. Henrich Fischer døde ikke i Møllehusene, men i Velling. Dertil har han trukket sig tilbage fra sin Virksomhed; thi at fortsætte den som Fabrikens Leder, derom kunde der ikke være Tale, dertil laa Velling alt for langt fra Haanden. Paa den anden Side véd man af Kirkebogen, at Henrich Fischer havde en gift Søn boende i Velling; det var altsaa naturligt, at han med sin Hustru havde taget Ophold i Velling, da han ikke længer havde sin Stilling paa Fabriken. 4 Aar senere dør hans Hustru. Kirkebogen siger derom: »1748 Allehelgens Dag: Begravet salig Henrich Fischers Hustru af Velling.«

Det Spørgsmaal gør sig nu gældende: Vides der intet om Palle Møllers Fabriker, efter at han formodentlig ved Hustruens Død har trukket sig tilbage fra den? Og det er da nærmest til Kirkebogen man maa vende sig for at prøve om den ikke har Antydninger og Vink at give til Spørgsmaalets Afgørelse.

1750 har Søren Petersen Løve i Velling et Barn til Daab, og blandt Fadderne findes foruden Henrich Fischer den yngre i Velling en vis »Christopher Roethans fra Kobberværket.« Der var altsaa foruden de tidligere nævnte Fabriker for Jærnvarer ogsaa en Afdeling for Tilvirkning af Kobbertøj. Derom taler ogsaa baade Pontoppidan og Giessing langt senere og endnu senere Caspar Lohmann, i hans Ansøgning til Kongen af 1775. Det vil heraf ses bekræftet, at Virksomheden, efter at Møllehus Fabriken var kommen til, har faaet en betydelig Udvidelse; thi den oprindelige Bedrift paa Nørre-Mølles Grund omfattede kun Tilvirkning af Jærngenstande.

Fem Aar efter, i 1755, har Henrich Fischer den yngre i Velling Barnedaab; den har Interesse derved, at den giver et Vink om, hvorledes det staar til med Ledelsen af Fabriken. Der findes blandt Fadderne en »Mæster Mathias Bechs« Hustru af Møllehusene. Skulde han være en Søn af Simon Bech, den formodede Bestyrer af Fabriken paa Nørre-Mølles Grund? Det var jo muligt, da Simon Bech den Gang, i 1755, har været gift i mere end 34 Aar; han havde i 1721 en Datter til Daab. Skulde »Mæster Mathias«, hvis han var Søn af Simon Bech, have lært Haandværket af Faderen paa Nørremølle, den Gang Henrich Fischer maa antages at have haft Overledelsen? I saa Fald vilde det være rimeligt, at han var bleven Henrich Fischers Afløser paa Møllehusene. At han betegnes »Mæster« og ikke Mr. taler ikke derimod, denne Titel tyder paa en Stilling som Underbestyrer; og hvis Palle Møller har ladet Virksomheden gaa over i en yngre Mands Hænder, en af hans Sønners f. Eks., vilde vel denne have grebet mere personlig ind i Driften end tidligere Palle Møller, og en Underbestyrer eller Mester vilde da have været alt, hvad Administrationen iøvrigt krævede. Dog alt dette er kun Gisninger, der ere medtagne, fordi ethvert Vink af Kirkebogen fortjener Overvejelse, og fordi ingen anden Forklaring har flere Sandsynligheder for sig, end den her forsøgte.

Med større Bestemthed taler Kirkebogen det følgende Aar, idet den siger:

»1757 Tirsdagen den 19. April er Palle Møller, forhen Ejer af Møllersdal, begravet, 80 Aar.«

Den Udførlighed, hvormed Tidspunktet for Handlingen gives, tyder paa en særlig Respekt for den afdøde. Udtrykket »forhen Ejer« gør det uomtvisteligt, at hans Ejendomme før hans Død er gaaet over i andres

Besiddelse. Og endelig bekræfter Kirkebogen, hvad der tidligere er sagt, at han foruden Fabrikbygningerne med Tilbehør, der i Kirkebogen betegnes med Navnet »Møllehusene« har bygget sig et Privathjem, efter Giessing midt iblandt hine.

Med Skaberen af »de store Værker« forsvinder ogsaa Værkerne, om end ikke pludselig.

Førend dette imidlertid paavises, er det ikke overflødigt at gøre opmærksom paa en Anachronisme hos Rawert i hans »Kongeriget Danmarks industrielle Forhold.« Der staar Side 185: »1716 »oprettede Palle Møller en Fabrik til Forfærdigelsen af Høleer og Skæreknive i Møllersdal, fordum Bryrup Mølle i Bryrup Sogn Thyrsting Herred, Skanderborg Amt. Den fortsattes af ham, indtil han døde 17 Aar derefter«. Unøjagtigheden i disse Angivelser er udførligt belyst i det foregaaende ved de anførte Kildedokumenter. Kirkebogen viser, at han døde 41 Aar efter 1716. Udtrykket 17 Aar er altsaa ingen slet og ret Trykfejl, men maa bero paa Misforstaaelse eller Forveksling af Data. Vil man prøve, om der overhovedet er Mening i denne Angivelse om 17 Aar, da den neppe tør antages for rent tilfældig, saa kunde den sættes i Forbindelse med Aaret 1724 i hvilket, som det vil erindres, Kirkebogen for sidste Gang nævner Henrich Fischer som bosiddende paa Nørre-Møllens Grund, og som altsaa bliver det tidligste Tidspunkt, paa hvilket han har taget Bopæl paa den nye Fabrik. Det kunde nu i Overensstemmelse med det foregaaende tænkes, at netop i dette Aar blev den nye Fabrik paa Møllehus Lodden Hovedsædet for den hele Virksomhed; eller med 1724 begyndte en ny Æra i Palle Møllers Bedrift — man erindre blandt andet de mange nye fremmede Navne ved Henrich Fischers Barnedaab i 1724. Lægger man da 17 til 1724 kommer man til 1 Aar eller to efter

Palle Møllers Hustrus Død, der vel tør sættes i Forbindelse med Palle Møllers Opgivelse af den Gerning han havde kærest, og som vistnok har skaffet ham større Tilfredsstillelse end hans andre Foretagender. De 17 Aar skulde da betyde Fabrikvirksomhedens Blomstringsperiode og Rawerts Angivelse dermed finde sin Forklaring med Hensyn til Indholdet, selv om den i Formen vedbliver at staa som en Urigtighed.

Og nu tilbage til Værkerne efter Palle Møllers Død. Barnedaaben i 1755 viser, at de bestode i dette Aar; og en ny Barnedaab, som Henrich Fischer den yngre holder Aaret efter, giver en Antydning af, at de ogsaa er i Gang 1756. En af Fadderne er Fridrich Møller af Bryrup Mølle. Bryrup Mølle var altsaa ogsaa til i 1756.

Af Pontoppidans »Danske Atlas« faar man at vide, at Virksomheden endnu var i Gang elleve Aar senere. Bindet, der omhandler Bryrup Sogn, har paa Titlen 1768; men en Note andetsteds (Side 241 om Lehnsmænd før og Amtmænd efter 1660) viser, at Manuskriptet til Bindet er fra 1767.

Der staar: »Ved Bryrup Mølle ligger Møllersdal, hvorved findes trende Værker, som drives ved Vand, anlagte af Palle Møller, nemlig en Kobber-Fabrik, et Hø-Le Værk og et Nagelsmed Værk.«

10 Aar efter Palle Møllers Død var Virksomheden altsaa endnu ikke udsøkt. Men den stod i Begreb med at blive det; thi man læser i en Erklæring, afgiven af General-Land-Oeconomi- og Commerce-Collegium af 27. November 1775 over en Ansøgning fra en vis Caspar Lohmann, at der i Bryrup Sogn »haver været 3de privilegerede Fabriker, nemlig et Kobber og tvende Hø-Le, Skære-Kniv og Nagel-Smed Værker, som samtlige siden

6 à 7 Aar af forrige Ejer ere blevne nedlagte og ikke igen satte i Drift.«¹⁾)

I Aaret 1768 eller 1769 ophører altsaa det industrielle Liv i Bryrup Sogn og efterlader som Minde, om hvad der en Gang har været, en tarvelig Mølle, den genopstaaede Bryrup Mølle. Med dens forestaaende Endeligt udslettes saa de sidste Spor af en Virksomhed, sandsynligvis i sin Tid enestaaende og utvivlsomt af Betydning for den danske Industris Udvikling. Bryrup Mølle forsvinder efter en Tilværelse af noget over 50 Aar for anden Gang i Aaret 1775, hvorom mere nedenfor.

Spørger man nu om Grunden til, at Fabriksvirksomheden ved de to Møller sygnede hen og forsvandt, da er den nærmestliggende Grund vel sagtens en mindre dygtig Ledelse under den nye Ejer end den, hvormed den var begyndt og gennem en Menneskealder udviklet, en Ledelse, for hvilken man efter de foreliggende Kilder ikke kan tilskrive nogen anden Æren end Palle Møllers samtidige Henrich Fischer den ældre. Den anden Aarsag til Virksomhedens Tilbagegang og endelige Ophør kunde være den, at Exemplet virkede æggende, og at der ved Palle Møllers Tilbagetræden var kommet Mod i andre driftige Pengemænd til at stille en Væddekamp op mod en Virksomhed, der havde vist at kunne bringe rig Høst, men i høj Grad var afhængig af den ledendes Evner, og som derfor muligvis kunde løbes forbi, naar den kom i uprøvede Hænder. I Aaret 1775 finder man ikke saa langt derfra to Fabriker af samme Slags, som dem i Bryrup Sogn, nemlig Harrildskjær Fabrik ved Vejle og Harlev Mølle og Boels Møllers Jærn Fa-

¹⁾ Danske og norske Forestillinger og Resolutioner 1775. (Rigsark.).

briker ved Aarhus. Skøndt deres Alder ikke fremgaar af de foreliggende Kilde-Optegnelser, tør man vel af det Udtryk, Amtmand von Woyda bruger om dem, idet han nævner dem i sin Erklæring over Caspar Lohmanns ovenfor nævnte Ansøgning, at »de før har været bevilget«, nok slutte, at de har været samtidige med Bryrup Møllens og Nørre-Møllens Fabriker. Paa den anden Side er naturligvis ikke den Mulighed udelukket, at de er oprettede, da Palle Møllers Værk forsvandt. I saa Fald er de uden Skyld i dettes Ophævelse. Det var heller ikke usandsynligt, at rent fysiske Forhold har været Grunden dertil. Der er i alt Fald en Hentydning dertil i ovennævnte Caspar Lohmanns Ansøgning og Amtmand von Woydas Erklæring til den, idet begge oplyse, »at Vandet ved Bryrup Mølle ikke var tilstrækkeligt til Melmaling«. Det lyder lidt forunderligt, da Vandet i Palle Møllers Tid var tilstrækkeligt til at holde baade Møllen og Møllersdals Fabriker i Gang. Udtrykkene hos Giessing, at Palle Møllers Fabriker »drives alle ved Vand af en stor Sø i Bryrup Sogn« vækker ogsaa Forestillingen om en rigelig Vandforsyning. Den store Sø, han nævner, maa sandsynligvis være den ret betydelige Langsø, der gennem de mindre Søer Kvindsø og Kulsø samt Lystrup Aa, der er den sidstes Afløb ud i Salten Aa, giver Vand til denne. Mellem Bryrup Mølle og Nørre-Mølle er Salten Aas Løb 91 Fod lavere end Langsø, som ligger i en Afstand af $\frac{1}{2}$ Mil derfra. Dette Fald i Forbindelse med Opdæmning synes at maatte give fornøden Vandkraft. Imidlertid maa jo Amtmand von Woydas Ord, der bekræfte Lohmanns Udsagn, staa til Troende og føre til den Slutning, at Søerne i det halve Hundredaar, hvorom der er Tale, har skaffet sig Afløb ogsaa ad andre Veje, som Kortene ikke kunne paavise, fordi Afløbene ikke komme til Syne.

Hermed er de to Møllers Historie fortalt fra deres Glandsperiodes Begyndelse til deres Afslutning. Bryrup Møllers kummerlige Tilværelse som Maleværk sluttet, idet Caspar Lohmann, der ejer baade den og Nørre-Mølle, omdanner den til en ny Høle- og Knivfabrik, til hvis Oprettelse han faar Privilegium den 18. December 1775. Men Beskrivelsen af dette Efterspil til Palle Møllers store Industri-Foretagende forbeholdes en senere Lejlighed.
